

МАКЕДОНСКАТА ДЕТСКА ЛИТЕРАТУРА ВО XIX ВЕК

Валентина Миронска-Христовска

*Институт за македонска литература
Универзитет „Св. Кирил Методиј“ во Скопје*

Клучни зборови: детска литература, македонски литературен XIX век, Џинот, Прличев, Спространов.

Резиме: Во текстот ќе биде проследена појавата на првите детски творби во македонскиот литературен XIX век. Нивното значење, и покрај тоа што во нив отсутствуваат високи естетски вредности, е големо бидејќи покрај тоа што одговориле на потребите на времето, тие ни ја даваат можноста да го утврдиме континуируваниот развој на македонската детска литература, која го има примарното значење за психичкиот, емотивниот и воспитниот развој на децата. Во последниве неколку години го бележиме интересот за детската литература, како од страна на авторите, така и од страна на издавачите, кои започнаа со преобјавување на дела. Со тоа само се потврдува универзалност на детската литература, со нејзините вонвременски теми и мотиви, кои се интересни, интригантни, привлечни, забавни, исполнувајќи ја нивната крајна функција, педагошката, насочување на детето кон подобрите животни принципи.

До периодот на просветителството интерес за детето отсутствува, освен осамените пројави од страна на Џон Лок, Јан Амас Коменски и Жан Жак Русо. Вистински интерес кон детето бил пројавен во времето на романтизмот. Во македонскиот културен развој е бележит интересот кон децата за време на просветителство, на почетокот на XIX век. Првите публикувани книги на народен јазик биле намената за возрасните, во кои истовремено ги насочувале и за подобро воспитување на децата. Првите автори на детски творби, меѓу низата нивни активности, биле и собирачи на народни умотворби и се занимавале со просветна дејност. Автори на досегаоткриените творби за деца се: Партенија Зографски, Јордан Хаци Константинов Џинот, Григор Прличев, Евтим Спространов, Томо Смињаниќ Брадина, а ќе го забележиме и Марко Цепенков.

MACEDONIAN CHILDREN'S LITERATURE IN THE XIX CENTURY

Valentina Mironska-Hristovska

Institute of Macedonian Literature

Ss. Cyril and Methodius University in Skopje

Keywords: children's literature, Macedonian literary XIX century, Dzinot, Plichev, Sprostranov

Summary: The text will follow the appearance of the first children's works in the Macedonian literary XIX century. Their significance, despite the fact that they do not have high aesthetic values, is nevertheless great, because they responded to the needs of the time. Furthermore, they give us the opportunity to determine the continuity of development of Macedonian children's literature, which has primary importance for the mental, emotional and educational development of children. We note, especially in the last few years, that the interest for children's literature is great, both by authors and by publishers, who have started republishing works. This confirms the universality of children's literature, with its timeless themes and motives which are interesting, intriguing, attractive, fun, fulfilling their ultimate pedagogical function, directing the child towards better life principles.

Up until the Enlightenment, there was no interest in the child, except for the solitary manifestations by John Locke, Jan Amos Komensky and Jean-Jacques Rousseau. A real interest in the child was shown in the time of Romanticism. Within the Macedonian cultural development there is an interest shown in children during the Enlightenment, at the beginning of the XIX century. The first books published in the vernacular were intended for adults, but at the same time provided directions for better upbringing of children. The first authors of children's works, among the series of their activities, were collectors of folk art who were also engaged in education. Authors of the so far discovered works for children are Parteniya Zografski, Jordan Hadzi Konstantinov Dzinot, Grigor Plichev, Evtim Sprostranov, Tomo Sminjanic Bradina, and we will also acknowledge Marko Cepenkov.

Детската литература отсекогаш го овозможувала патувањето на децата во еден волшебен свет, каде што „лета сонот на крилест ат“, каде што сите можни чудеса живеат. Литературата за деца, односно детската литература, го има примарното значење за психичкиот и емотивниот развој на децата. И покрај тоа што во минатото, таа долго време била предмет на расправи околу нејзината улога и нејзините естетски вредности, од втората половина на XX век таа го доби заслужениот третман во литературниот корпус. Почетокот на XXI век, со технолошко-информатичката револуција, кој донесе многу промени во севкупното живеење, за жал го смени односно кон печатените

медуни, кон литературата. Интересот за неа, воопшто, опадна, но за среќа, во последните неколку години детската литература повторно оживеа, благодарение не само на авторите, туку и на издавачите, кои започнаа со објавување на посебни едиции, т.е. со објавување на нови дела како и со преобјавување на значајни дела создадени во минатото.

Секако тоа е овозможено од нејзината универзалност, од нејзините вонвременски теми и мотиви, односно, како што вели Ранко Ризојевиќ: „литературата за децата мора да биде вон минливоста на времето“. Всушност, во тоа е и вредноста и сложеноста на литературата за деца, бидејќи нејзините теми и мотиви треба да се интересни, интригантни, привлечни, забавни како за децата, така и за возрасните, односно како што кажал Иво Андриќ: „не смее да биде досадна“.

Комплексноста на детските творби е дополнета и со нивната крајна функција, педагошката, преку која детето се насочува кон подобри животни принципи. Оттаму стоејќи на таа реска граница, има дела, кои не биле наменети за децата, како на пример *Робинзон Крузо*, со што се потврдува забележаното од страна на Henry Steele Commager како што бележи Ново Вуковиќ (9–10) дека децата отфрлиле многу дела што не им биле наменети, а прифатиле многу што не им биле наменети, односно дека некои писатели се обидуваале да бидат детски, но не им успеало, а некои пак дури и неочекувано и против сопствената желба станале детски пистаели, како Верн, а парадоксот да е поголем некои писатели станале „класици“ како со делата *Дон Кихот* и *Гуливеровите патувања*.

До периодот на просветителството интерес за детето отсутнува. Проактивен однос кон детето пројавиле: Џон Лок, Јан Амас Коменски и Жан Жак Русо, но нивните пројави останале осамени. Вистински интерес кон детето бил пројавен во времето на романтизмот. Во македонскиот културен развој е бележит интересот кон децата за време на просветителство, на почетокот на XIX век. Првите публикувани книги на народен јазик биле наменети за возрасните, но истовремено преку нив ги насочувале и за подобро воспитување на децата. Истовремено, тоа било време кога во секој дом се живеело со народните умотворби, преку кои децата се запознавале со народната философија, преку кои го граделе својот светоглед и биле поучувани. Бележито е и дека некои од собирачите¹ покрај тоа што ги

¹ Со собирачка дејност се занимавале: браќата Миладиновци, Стефан Верковиќ, Кузман Шапкарев и Марко Цепенкова, а подоцна и Јордан Хаџи Константинов-Џинот, Ефрем Каранов, Димитар Матов, Антон Поп Стоилов, Наум Тахов, Евтим Спиространов, Васил Икономов, Панајот Ѓиновски и други.

запишувале народните умотворби, тие започнале и да пишуваат литературни творби за деца.

Влијанието на народното творештво врз уметничката литература

Народното творештво е од особено значаење за секој народ. Неговите вредности биле согледани и од првите романтичари, како што се: Новалис, Хердер, Шлегел, Шилер и Хумболт. За романтичарите поезијата претставувала најсовршен производ на човековиот дух, а за најромантична се сметала народната поезија. Во 1805 година, Лудвиг Ахим фон Арним и Клеменс Брентана дале проглас за собирање на „литературната оставина од сопственото минато“, додека за тоа имало уште време. Според Арним, народните песни требале да станат национални, а бидејќи народот постојано ги менувал своите песни, тој сметал дека собирачот требало да им даде конечен облик и така да ја создаде народната поезија. Според Шлегел ако поетот ја допре со својата фантазија народната поезија, тој ќе стане најдобар поет, додека Арним и Брентана сметале дека народот од народната литература ќе ја црпи свеста за сопствената националност (Кокјара, 1984: 240-250). Всушност, терминот „народна поезија“ го употребил Монтењ во XVI век, додека во современа конотација овој термин го нотира Хердер во 1778-1779 година со збирката *Volklieder*. Според него, народната поезија го претставува првиот степен во подготовката за создавање уметничка поезија.

И за македонските просветители, преродбеници народното творештво било од особено значаење. Тие во него ја гледале животната филозофија, народната историја, вртукот на мотиви, теми и ликови, вековниот чувар на македонскиот јазик. Според Константин Миладинов (1980: 55) „Народните песни се покажала на степенот од умственото развитие од народот, и огледало на неговиот живот ...“.

Во XIX век македонските преродбениците го интензивирале интересот кон народното творештво, започнале со собирање и со бележење на народните умотворби, при што запишувачите започнале да ги класифицираат творбите во разни жанрови. Народните умотворби се слушале насекаде, во домовите, во дуќаните, на нивите. Нивното меморирање, односно собирање станало колективна работа. Запишувачите, од кои произлегуваат и првите автори на детски творби притоа го истакнувале својот афинитет кон определен жанр, па така Марко Цепенков најмногу запишувал приказни, Евтим Спространов запишувал приказни но и голем интерес имал кон детскиот фолклор,

запишувал и песни и игри за забава, за поука, за развивање на меморијата, брзозборки, гатанки итн.

Во македонскиот литературен корпус е бележито силното влијание на народното творештво во создавањето на уметничките дела во сите жанри и до денешен ден; ќе споменам само еден мал дел: Васил Иљоски, Кочо Рацин, Блаже Конески, Ташко Георгиевски, Живко Чинго, Петре Андреевски, Горан Стефановски, Оливера Николова со драмата за деца „Чук, чук, Стојанче“ и сценската игра „Сребреното јаболко“, работени по мотиви од народните приказни собрани од Цепенков. Затоа, со право можеме да кажеме дека народната литература е основната клетка на македонската современа литература.

Првите детски творби

Припадниците на првата македонска просветителска генерација своите творби, односно учебници, ги намениле исклучиво во образовни цели. Тие преку нив само им се обраќале на децата со пораки за потребата од образование. Нивниот светоглед се движел само во педагошка насока, додека од детскиот бил далеку. Еден од првите просветители, кој направил чекор за да се доближи до свеста на децата бил **Партенија Зографски**². Меѓу многубројните дејности со кои се занимавал Партенија, во овој контекст ќе ја истакнеме неговата собирачка дејност. Тој започнал да објавува песни и имал подготвено материјал за објавување на зборник, но до тоа не дошло; објавил само неколку песни во 1858 година. Тој, во 1858 година, ја објавил книшката *Наравоучителни совети*, која содржела 34 морално-поучителни совети, наменети за младите за нивно издигнување во морално, етички и патриотски личности.

3. Човек носит на себе образ Божји, за тоа и со работите тој трebet да е подобен Богу; сиреч тој е д'лжен все добро да правит, а от злото да бегат како от огон.
6. Нај прва и нај голема заповод е да љубиме Бога повеќе не толко от все нешто, но и от сами себе си, а пак човеците да ѝ љубиме како сами себе си.

² Партенија Зографски (1818, Галичник – 1876, Цариград) епископ, митрополит, учител, учебникар, собирач на народни умотворби, филолог, полиглот (ги владеел и: рускиот, латинскиот, хебрејскиот, грчкиот, францускиот, бугарскиот јазик). Учебниците се напишани на неговиот роден мијачки говор. Партенија прв се обидел теоретски да го постави прашањето за тоа каков треба да биде македонскиот литературен јазик во своите студии од 1857/58 година.

8. Како нокта што не може да бидет ден таке и лошијот човек не может да бидет пријател Богу.
20. Учението е голема работа, човек без него е получовек.
22. Учи напред книга на својот јазик, после, ако имаш време, учи и на други јазици.
26. Љуби отечеството си (татковината) и народот свој така, што ако дојдет ред, и душата си да не пожалиш за нив.
27. Како љубовта (милоста) што е корен на всите добри работи, така, от друга страна, самољубието е корен на всите лоши работи.
28. Многу погрешуваат тие, што велат (кажуваат) ки не требало и не било прилично жените да се учат книга. Тие не знајат, што кога мајката е учена и образована, тога и децата нејзини может да научит и наставит на доб'р пат; зашто прв и всекогашен учител на децата е мајката, за тоа блазе тому, што имат' учена и образована мајка.
34. Ако сакаш да си совршен човек и да имаш почет от другите учи се книга на младо време, имај страх Божиј и љуби правдата.

За Партенија Зографски најважно било да ги насочи младите кон тоа дека „Вечна памет добиват не тој, што остават по смрт многу богатство, но тој, што остават добро име“. За него, исто така, е многу значајно што тој се залагал за образование и на женските деца, процес за кој се залагале и европските просветители.

Името на **Јордан Хаџи Константинов-Цинот**³ може да се вброи во групата на првите автори на литература за деца, односно во групата на основоположниците на македонската детска литература. Цинот е познат како основоположник на „училишниот театар“, дејност со која започнал да се занимава додека учителувал во Скопје. Тој е автор на седум дијалогски сцени, од кои ќе ги посочиме како пример *Разговор или прави човек* („Цариградски весник“, бр. 53, 22. 09. 1851), во која разговорот се води меѓу Благој и Доброљуб, граѓани и Селјако, селанин, кој одговарајќи им на нивните прашања всушност ги насочува кон христијанството, кон Бога и вербата во него. На тој

³ Јордан Х. К.-Цинот (1820/21, Велес – 1882, Велес) бил учител, поет, драмски автор, публицист, етнограф, хроничар, афористичар, нумизматичар, фолклорист, општетственик, втемелувач на патописот во македонскиот литературен 19 век.

начин Џинот ги упатува потребните пораки кон децата, да прават добро, да не завидуваат, да не лажат, да не клеветат, да немаат пороци, односно говори против: пијанството, суеверието, самовилите, вештиците, мрзливоста, наспрема пофалбите на добрината и праведноста. Селјако објаснува зошто се зборува: добро утро, добар ден, оти „И ден бива добро от човек а не от дено човек, зашто дено ништо не прави а човекот прави всичко“ (Џинот 1987: 114); ги воспева работата и науката, оти „хлебо и друго јастие крепит телото, но науката и мудроста крепат верата и душата и правото човечество“ (Џинот 1987: 116). На крајот Доброљуб истакнува дека „Он не е селјак, но ми. Зашто ако да нè попита некој зашто сме христијани, не знаеме да се одговориме. Но да наставиме нашите чада по путо на истината и во добро учение и мудри учители. Поне – барем – чадата наши да се научат“ (Џинот 1987:118). Во *Училиште и учение* („Цариградски весник“, бр. 93, 26. 07. 1852), Џинот ја испраќа пораката за значењето на: училиштето, учителите и учењето, бележејќи како треба да изгледа едно доброорганизирано училиште, кои придружни објекти треба да ги има, дека треба да биде обезбедено со добри книги и учители, и сето тоа да биде поставено во функција на народното просветување. Во дијалошката сцена *Басна* („Цариградски весник“, бр. 190, 1854), разговорот се одвива меѓу двајца мрзливци Брборко и Дадалко. Тие постојано смислувајќи лаги и оделе од село во село и собирале храна; но по низа околности, тие ќе бидат казнети, ќе го загубат животот. Џинот до децата ја упатил пораката дека лагата е најголемото зло: „Всјакому е срамно и скаредно да лаже, а највече нам на Славјаните. Зашто нам Славјанов природата ни е скроена с правда, мужество, добро сердце, вера, милост, кротост, труд, попечение, неуморност, постојанство, итд.“ (Тодоровски 2004: 123).

Дијалошките сцени на Џинот немаат естетски вредности, но сепак тие имаат значење поради пораките што ги содржат, поради тоа што на јавен простор, во просториите на училиштето ги испорачувал просветителските идеи, вршел афирмација на просветата и науката, ги истакнувал морално, етичките категории потребни за правилно воспитување на децата. На тој начин тој одговорил на потребите на времето, а истовремено е најзначајно и што тој, преку училишниот театар, ги поставил темелите на развојот на театарскиот живот во Скопје, и воопшто на драмската уметност.

Јордан Х. К.-Џинот и во своите песни наоѓа можност да се обрати кон децата, односно да испраќа пораки за децата како што е во песната „Труд ми е името“:

Догде е ден се трудим

Дечиците будим
Во наука, учение
И во просвещение.

Сепак негов „најкарактеристичен текст за деца“, како што го нарекува Душко Цацков, е *Таблица прваја*, печатена во печатницата на Теодосиј Синаитски во Солун во 1840 година, која била отпечатена во голем формат со цел да била поставена во училиница. Поголемиот дел во неа се избор изреки од *Ижица* на Доситеј Обрадовиќ.

Григор Прличев⁴ составил 12 песни насловени *Воспитание*, за што дал и оглас во весникот „Право“ во 1872 година, во кој Прличев нагласил дека кај нашиот „народот не недостасува учење, туку воспитување“, поради што составил мала книшка под името *Воспитание или 12 морални песни* и барал материјална помош за да може да ја објави: „Помогнете ми за да ви помогнам. Поетите имаат повеќе право одошто Архимед да кажат: дајте кај да застанам и земјата ќе ја кренам“ (Тодоровски 2002: 52). Книшката не била објавена, а за кратко време во букурешкото списание „Градинка“ биле публикувани само 3 песни (Целаковски 1993: 108). За детските песни на Прличев прв соопштил, а воедно и ги објавил Гане Тодоровски, со што ги додал кон фондот на македонската литература.

Потребата за пишувањето на песните произглегла од неговата основна дејност во тој период – учитељувањето, како и од неговата вродена поетска реч. Но, за разлика од неговите уметнички поеми, песните за деца на Прличев се засновани врз неговите морално-етички погледи, односно преку дидактички совети тој ги упатил пораките за правилно воспитување на децата. Во нив дошла до израз неговата педагошка дејност, при што ги осудува пороците, поради што, како што забележал Гане Тодоровски (2002, 62), „метафориката и изразните реквизити се доста скромни, а се служи со едно раскажување, односно прераскажување на мотивот служејќи се со доста драстични примери“. Такви примери има во песните „Удавените деца“, „Прејадено дете“, „Страшливецот Силјанче“ во кои децата умираат. Во песните пак „Мајчина клетва“ кон ненаситното дете: „Никогаш насит да немаш“ се исполнила; а и во песната „Луничавата Лена“ поради неодговорноста „Една лузна сина / До смрт ѝ остана; / Да гледаат сите / И урок да

⁴ Григор Прличев (1830, Охрид – 1893, Охрид) бил поет, есист, прозаист, учител, преведувач, општественик, а неговата поетска реч, поемата *Сердарот*, 1860 г. му го придале прекарот „Втор Хомер“, втемелувач на уметничката поема, на автобиографијата во македонскиот литературен 19 век.

учат“ во кои ја истакнал пораката дека непослушноста е секогаш казнива, па и од самите родители. Наспрема тоа, за добро однесување следува награда, како во песната „Спанко Трајко“, во која е опеано дека со труд детето може да се стане подобро од сите, односно како во песната „Плачко Драганче“, детето го поправило својот карактер, и сите го засакале. Така е и во песната „Мајчино воспитание“ – мајка „вдовица јуначица“ го поучувала својот синот дека треба: да го утеши страдалникот; да смирува раздори и кавги; од човек да не се плаши; да не гледа вера, боја, род; Бог да го почитува; да не тоне во среброљубие, ниту во лаги сотонски, па послушното момче при една средба со качаци не покажувајќи страв тој им рекол: „Со клетва, мајка Кадана, / Мене ме, лута, врзала, / Никого да не измамам. / Господ ги љуби таквите“, поради што си го спасил животот, а потоа бил почитуван од сите.

За разлика од првите гореспоменати песни, во песната „Сокол крадец“ смртната пресуда е наменета за мајката, која никогаш не го карала својот син за крадената стока низ години. И во песната „Пречистата мајка“ следува казна за мајката различно се однесувала кон своите две ќерки, бидејќи секогаш била покрај Дудија, која била лоша и злобна како неа, додека за втората, добрата ќерка Ката, која постојано работела за двете, следува награда богатство и царски син од страна на Марија Миленка, која била всушност преправената Мајка на Исус Христос. Во песната „Предачникот Пано“ со прогон е казнето детето Пано, кое не сакало да се вклопи во заедницата, т.е. поради него страдале другите деца, а бил убав, паметен, но зол во срцето, клеветник и подлец, „ко змија в рајот божји“. Во песната „Амалот Перо“, Прличев укажува до што може да го доведе човек размазеноста. Перо било богато и размезено дете, на кого Бог не му подарил ни мудрост, ниту знајби, немало почит кон ништо, па со текот на времето се престорил во амал.

За детските песни од Прличев е бележито што тој во повеќето користи мотиви од народните умотворби. Притоа нивната ритмичко-метричката слика, според Годоровски (2002: 60) е „значајно богатство од метричко разнообразие и длабока смисла и респект за музичката компонента во стихот“. Односно „фолклорниот повеј духовно и метрички влијае врз Прличевиот стих“, бележи Ванчо Тушевски (2000: 61), но, „нема нигде директно совпаѓање ами на моделот од народниот стих тој гради свое стихотворење, личен надмодел“. Според Тушевски (2000:62–72) сликата во песните е збогатена со фрази; епитети; метафорички форми како „мое крило“ а се однесува на татковото дете; извиците ја даваат експресивноста, како и деминутивите; најбројни се

компарациите; Библијата често ја вградува во уметничките текстови; ја внесува формата контраст; воочлива е општата стилема што означува убавина со која внесува свежина и разнообразност; внесени се околу 30 сложеници (бисторумниј, широкотечниј, добродушие итн.).

Григор Прличев, често пати, директно им се обраќал на младите, особено на крајот на учебната година, преку своите говори и слова. Едно од нив е „Слово за младите“ во кое ја истакнал севозможната на образованата жена:

Колку е мило да го гледа човек напредокот на младите,
особено на женскиот пол!
Бог ја надари жената со убавината на ѕвездите и со гласот
на ангелите
и со длабоко и беспримерно чувство.
... Сè за неа е возможно.
Историјата докажа дека многу воспитани жени
беа од полза не само за својата татковина,
туку и за целото човештво. (Прличев 1993: 33).

Интересот кон децата, од страна на Прличев, најмногу бил насочен во однос на нивното образование и воспитување, што се потврдува и од неговата учителска дејност. Притоа тој секојдневно упатувал пораки до децата и до младите дека треба да ја сакаат и да ја чуваат татковината, што е во согласност со една од функциите на детската литература – да се развива патриотското чувство. Неговиот повик бил „Чувај се себеси“, како што е насловен и неговиот говор на годишниот испит во 1866 година. Притоа тој истакнал дека „Детето шчо ке го учиш тоа ке научит. Детето је книга бела. Шчо ке напишиш тоа ке останит во неа. ... чувајсиа таткојната и љубиа неа појке от сфе ...“.

Евтим Спространов⁵ иднината ја гледал во децата.
„Секој, верувам, во детството слушал приказни. Секој
знае дека тие ја развиваат фантазијата, го збогатуваат
умот, го облагородуваат срцето, ја возвишуваат

⁵ Евтим Спространов (1868, Охрид – 1931, Софија) бил поет, прозаист, лингвист, хроничар, етнограф, етнолог, фолклорист, мемоарист, археограф, патописец, публицист, автор на детски приказни, просветен деец, општественик. Бил член на „Младата македонска литературна дружина. Неговиот литературен опус е доста голем (раскази, песни, поеми, патописи, дневник, лингвистички студии итн.), повеќе во монографијата *Литературното дело на Евтим Спространов* од Валентина Миронска-Христовска, Скопје, 2004.

душата. Затоа ги давам (приказните) во рацете на децата, бидејќи сакам да станат чесни луѓе и доблесни граѓани. Токму со таквата цел е исполнета оваа збирка со приказни“ (Спространовъ, 1902: IV) .

Затоа тој се залагал за нивно правилно воспитување и целосно образование. Притоа тој бил свесен за потребата од детска литература, поради што активно се залагал за нејзино печатење и афирмирање. Поради тоа презел иницијатива за издавање на литературата за деца, барал начини за формирање на фондови за детска литература или други донации со цел да се збогати фондот наменет за најмладите.

Интересот на Спространов за литературата, и за детската, произлегува од семејниот однос кон неа. Тој од најрани години секојдневно го слушал раскажувањето на народни умотворби во неговиот дом од страна на: татко му, дедо му или баба му. Инициран од потребата да се забележи чуеното, како и од потребата за афирмација на македонскиот јазик, започнал со запишување народни умотворби на охридски и на мијачки говор, при што запишал и творби од детскиот фолклор (23 залагалки, 65 гатанки, 31 игра, а објавувал и цртежи за детски играчки). Спространов започнал да пишува и приказни за деца во кои ги изнел своите дидактичко-морализаторски пораки.

Фондот на детска литература на Спространов се состои од 79 приказни (досега што успеав да ги забележам), од кои половината се негови лични творби, а другата половината претставуваат спој на авторското и народното писмо. Поради тоа, со право Спространов можеме да го вброиме во претходниците, односно основоположниците на современата македонска детска литература.

Спространов ги објавил неговите приказни за деца во неколку одделни изданија: *Честити*⁶ (1 преведен и 1 авторски расказ); *Почивка*⁷ (6 приказни); *Раскази за деца*⁸ (10 раскази); *Приказни за деца*⁹ (25 приказни) и *Детска забава*¹⁰ (37 приказни), а ја приредил и збирката *Китка*,¹¹ која содржи 12 приказни од разни краишта (јапонски, кинески, индиски, персиски, татарски, арапски, француски, руски и бугарски приказни).

⁶ Евтим Спространовъ, *Честити*, Софија, 1896.

⁷ Евтим Спространовъ, *Почивка*, Софија, 1904.

⁸ Евтим Спространовъ, *Раскази за деца*, Пловдивъ, 1896.

⁹ Евтим Спространовъ, *Приказни за деца*, Софија, 1902.

¹⁰ Евтим Спространовъ, *Детска забава*, No 1- No 10, Софија, 1904-1905.

¹¹ Евтим Спространовъ, *Китка*, Сѐрѝ, 1904.

Во краткиот Предговор на *Приказни за деца* (1902: III), Спространов го нагласил отсуството на оригинална детска литература како причина поради која тој се одлучил да собере разни приказни од издадени и неиздадени зборници, и „ги облекол“ во литературна форма, па според варијантите, ги дополнил на оние места, каде што отсуствувала оформеност. Целта била приказните да се направат лесни за читање, по читањето да не оставале простор за двоумење кај читателот и да бидат поучни бидејќи децата: „треба да имаат верба во доброто и во справедливоста, за да го одбегнуваат злото и лагата“.

Приказните на Спространов би можеле да се поделат во две групи: 1) лични, авторски приказни; и 2) приказни – варијанти, односно авторизирани народни.

Во првата група *авторски приказни*, преку карактерните црти на детето, авторот ги истакнал лошите човечки особини поради кои јунакот запаѓал во некоја тешка, безизлезна ситуација, по што настапува трансформација со позитивните особини на човекот. Приказните се реалистични, настанот се случува во секојдневен амбиент, а почетокот е опис на местото или годишното време, природата. Ликовите се реални, при што во некои од приказните ја употребува метаморфозата. Во приказните, Спространов секогаш ја упатува критиката на: мрзливоста, самофалбата, непослушноста, зависта, злобата, крадењето, суеверните обичаи. Наспрема тоа ја возвишува: добрината, хуманоста, послушноста, трудољубивоста, а на врвот ги поставува умот и учењето. Крајот, односно последната реченица на приказната е секогаш дидактичко-морална порака.

За Спространов најголемата придобивка на човекот било неговото право на слобода, за што често говори на метафоричен начин, како во приказната „Уловеното врапче“. Грижата од страна на децата не била доволна. За него животот немал никаква смисла, бидејќи не било слободно. Слободата е скапа, „Ценете ја слободата, чувајте ја, зашто без слобода нема живот, нема напредок“ (Спространов, 1896: 9–16). Во неговите приказни доминираат и пораките за тоа дека успехот во животот, односно подобрувањето на материјалната состојба е можна само преку труд, преку размислувањето како да се заработува како во приказната „Чичко Димо“ (Спространов, 1904: 1–5), додека кон мрзливоста упатувал остри критики, како во приказната „Крвник“ (Спространов, 1904: 6) во која Господовата казна за мрзливото овчарче била многу строга, го престорил во птица, која гледала само крв.

„Деца, слушајте ги мајките“ е честата порака што ја упатувал Спространов, бидејќи послушноста на децата и почитта кон постарите луѓе, според него, ја претставуваат основата на добро воспитување за

да стане праведен човек, со позитивни карактеристики. Спространов во својата нарација често користи метаморфози, како и во приказната „Ластовица“ (Спространов, 1904: 9–10), девојката, односно невестата која не покажала почит кон свекрвата, бидејќи многу зборувала, а требала да молчи, па била престорена во ластовица. Спространов, преку приказните, ги упатувал и пораките „денешната работа не треба да се остава за утре“, но и им посочувал на децата дека треба да бидат трпеливи, послушни и трудољубиви. Дидактички поуки Спространов им упатувал на децата преку примери, како во приказните „Драган Генин“ (Спространов, 1896: 3–5) и „На езерото“ (Спространов, 1896: 5–9), во кои децата, по доживевани незгоди, се трансформирале во примерни, послушни и трудољубиви. Во приказната „Мирчо“ (Спространов, 1896: 21–29), е проследен животниот пат на добро и трудољубиво сиромашно момче од Воден, Мирчо, кое сакало да се школува, во која критиката ја упатил кон функцијата на општините, кои не ги помагале и не ги финансирале сиромашните ученици. Истакната е само добрината на еден учител, кој го земал Мирчо под свое покровителство. Без присуство на спротивставеност на добрите и лошите човекови особини, напишани се приказните: „Момче и самовила“ (Спространов, 1904: 7–9) и „Малата гимназијалка“ (Спространов, 1896: 10–15) во кои е истакната добрината, наспрема приказните „Двете братучетки“ (Спространов, 1896: 29–33) и „Јона“ (Спространов, 1896: 43–47) во кои пак истакнати се само лошите особини, зависта, злобата, крадењето и последиците од нив.

Евтим Спространов значајно место ѝ дава и на хуманоста. Во приказната „Момче и самовила“, преку фантастичните елементи, ја истакнува хуманоста на едно момче, кое сакало да прави добрини на другите, на: сирачиња, вдовици, старци и болни. По совет на чичко му, украде облека од самовила, бидејќи само така ќе дојде до богатство. На плачот на самовилата, Стојанчо одговорил дека ќе ѝ ја врати ако за возврат добие богатство со кое ќе може да прави добрини. Таа му дала лушпа од школка со која гребјќи по водата, Стојанчо добивал златници со кои направил дом за сирачиња, дом за вдовици и дом за стари и болни, отворил училишта во кои ги плаќал учителите. Неговата добрина била наградена со женидба со царската ќерка, а по неколку години и тој самиот станал цар.

Интересна и збунувачка е приказната „Малата гимназијалка“, бидејќи е извршена отстапка од раскажувачката постапка, добрината е наградена со вечен спомен. Предобрата Добринка, која достоинствено го носела името, која била добра како ангел, убава како цвет, трудољубива, услужлива, внимателна, послушна, совесна, учтива,

учела, и помагала на мајка си секојдневно, со другарките била непосредна и никогаш не се нашла во непријатна или конфликтна ситуација, по 13 години, животот и згаснал. Приказната завршува со пораката: „Да, биди добар човек!“.

Наспроти оваа човечка особина, по која сите го паметат таквиот човек, Спространов пишувал и за другата, по која човекот го помнат, а тоа е по: лошото, злобата и зависта, како што е во приказните „Двете братучетки“ и „Јона“. Пораката на Спространов е дека родителите од најрани години треба да ги искоренуваат лошите особини кај децата, оти во спротивно, подоцна тешко се успева во тоа, и дека тие ќе останат цел живот зависни од нив. Како извор на лошите особини кај децата, Спространов го гледа и во материјалното богатство, како во приказната „Стојанчо и Драганчо“ – Стојанчо: богато, лошо и непослушно дете / Драганчо: сиромашно, добро и послушно, како и во самофалбата, особина што заслужува критика и казна. Спространов, во своите приказни, упатувал критика и до суеверните обичаи. Затоа велíme дека творбите на Спространов се наменети и за децата и за возрасните, бидејќи своите поуки ги упатувал еднакво и до децата и до родителите. Тој бил свесен за моќта на литературата за деца и затоа настојувал таа што повеќе да се објавува и да се наоѓа во рацете на: децата, учителите и родителите.

За таа цел ја покренал иницијативата за објавување на едицијата *Детска забава* (No1-10, 1904 – 1905), со што би се свртело вниманието кон детската литература. Во обраќањето од страна на Редакцијата до учителите и до родителите, е истакнато да се зборува за детската литература значи да се зборува за вистини; дека без таква литература нема високо умствено и природно воспитување, бидејќи со разнообразната училишна програма тоа не можело да се постигне. Затоа била неопходна ваква едиција.

Спространов во оваа едиција објавил авторски приказни, од кои дел се со автобиографски карактер: „Микикео-Козебат“, „Митко“, „Куче и маче“ (кн. 1), „Спомен“ (кн. 4), „Маките на нашиот скворец“ (кн. 5), „Спомени“ (кн. 10) и приказни, во кои има спој на народната и авторската мисла, како во циклусот „Приказни за лисцицата“.

Во приказните со *автобиографски карактер*, напишани во прво лице, авторот се потсетува на настани од детството, преку сеќавањата за животните, кои ги имале како домашни миленичиња. Како носители на дејството се појавуваат и неговите браќа и сестра му, како и дедо му Наум. Во приказните „Маките на нашите скворци“ и „Проклето е нашето гнездо“, во кои, преку интертекстот на дедо им, метафорично преку животот на скворците, кои поминале многу маки

додека живееле во нивниот двор и чии рожби едно по едно умирале, на есен, родителите скворци со тага заминале, претставена е семејната преселба на авторот. Исчитувањето на овој расказ го доживуваме како испис на состојбата во родниот крај, причината за семејното заминување од Македонија, напуштањето на родното огниште, искажувајќи ја својата тага по родниот крај, по родното огниште, ливадата, езерото, при што ја открил празнината во срцето поради неминовната преселба, а истовремено ја искажал и својата тага за среќата од минатото.

Приказната „Митко“ ја посветил на својот син, кој многу сакал да му читаат, да му раскажуваат. Во неа е вткаен интертекстот од приказната на малиот Митко во која станува збор за едно богато болно дете во чие stomache била населена жаба, а кое живеело според нормите на родителите, без чувство на слобода во изборот на секојдневните нешта. Но, со помош на еден сиромашен човек, кој го научил говорот на жабите, тоа било излечено. Од пораката во приказната е видно дека Спространов и покрај тоа што постојано упатувал пораки до децата дека треба да ги слушаат своите родители, сепак бил и за почитување на слободата на детето, односно дека тоа требало да се пушти да живее слободно, родителите да не ги држат децата затворени како во клетка.

Во втората група приказни – *варијанти, авторизирани народни приказни* спаѓаат оние приказни што претставуваат спој меѓу авторското и колективното писмо, односно како што забележал Спространов, народните приказни „ги облекол“ во литературна форма и ги дополнил, каде што било неопходно.

Во оваа група приказни можна е поделбата на: а) приказни што претставуваат варијанти на фантастичните народни приказни и б) басни. Во басните се застапени: зајакот, желката, волкот, кукавицата, ластовичката, чавката, паунот, гавранот, орелот, а најголемиот дел, 17 басни, се посветени на лисицата. Во нив авторот се потсмева на фалбацството, во трката желката го победува зајакот – „Зајакот и желката“; ја укорува непослушноста – „Непослушните зајчиња“; го воспева умот – при фалбите на ластовицата и страчката, скорецот си рекол: „Зошто се гордеат со надворешноста? Не е доволно да сте лични и убави надворешно, треба да имате ум и мудрост во главата“; ја истакнал потребата од слобода – „Маките на зајчето“, која е слична со приказната за уловеното врапче; ги истакнал потребните карактеристики на еден цар – „Паун и гавран“, во која станува збор за изборот на царот на птиците, при што првенствено се согласиле да биде паунот поради убавината, а на што се спротивставил гавранот,

сметајќи дека убавината нема да ги одбрани од непријателот, туку оној што е паметен и силен, односно орелот, кој е сериозен, размислува што прави и не е брз во решенијата итн. Во циклусот приказни за лисицата раскажувањето тече последователно, односно секоја басна во контекст ја продолжува претходната. Во нив пишува за мрзливоста, за поуците што мајката лисица им ги давала на лисичињата за да бидат мудри, итри, како да се снаоѓаат во борба итн.

Во приказните варијанти на фантастичните народни приказни застапени се мотивите: маќеата сака индиректно да го убие посинокот (со прогонство во шума); за царските деца Иван и Александар што останале сирачиња („Братче и сестриче“), кои не смееле да се напијат вода, но Иван не можејќи да го послуша предупредувањето се престоил во јаре. Сестра му секаде го носела со себе врзан со јаже, па дури и кога станала царска жена. Но, маѓепсницата не ги оставила намира. Во отсуство на царот, направила Александар да се разболе, па и рекла да оди до морето и да се напие вода за да се излекува, но таа таму ја удавила, а маѓепсницата се престоила во царица. Јаренцето тагувало, одело до морето, и на третиот пат, царот тргнал по него, го слушал разговорот, а братскиот плач ѝ дало сила да излезе, по што маѓепсницата ја снемало, а Иван си го вратил првобитниот облик.

Во преостанатите 25 приказни, објавени во збирката *Приказни за деца*, Спространов ги користел народните приказни во кои доминантна е борбата меѓу доброто и лошото, при што ја истакнувал победата на добрината, го возвишувал умот и вистината наспроти лагата и среброљубието. Главни ликови се: лоша маќеа, овчар, селанец, сестри и браќа, цареви, самовили, Господ, ѓаволот, а од животните најзастапена е змијата, а и птица што зборува. Повеќето од приказните се фантастични бидејќи во нив се застапени фантастични елементи, односно мотиви, како на пример: чудотворен прстен, жива вода итн. Во неколку приказни змијата се појавува како централен лик и тоа понекогаш како пријател на човекот, а понекогаш како непријател. За возврат на човековата добрина, кој ѝ давал млеко, змијата го наградувала со златници, како во приказната „Чудотворен прстен“. И во приказната „Царскиот син и момчето“, во која царскиот син им помогнал на мравките, орлите и рибите, подоцна тие му возвратиле со добрина (мравките ги одделиле измешаните зрна од пченица, просо, јачмен и ‘рж; орелот донел жива вода со која подоцна оживеало доброто момче; рибата го извадила прстенот од морето). Преку овие приказни целта на авторот била да ја истакне потребата од добрина, дека човекот доколку се однесува добро со животните и тие ќе му возвратат со добро.

Приказните на Спространов се интересни и актуелни, бидејќи и денеска сме сведоци за еколошките катастрофи ширум светот, за глобалните климатски промени што ги предизвикува човекот поради нарушување на природната хармонија. Исто така од нив извираат универзални пораки, пораки за морално-етичките категории, кои, од ден на ден, сè повеќе се видоизменуваат. Речиси во сите приказни е истакната добрината како основна човечка особина, дали наспрема животните, дали наспрема човекот. Во приказната „Добро за добро“ лошиот цар го казнил својот добар син, кој им помагал на сите, го испратил на туѓина со задача да заработи тројно повеќе од она што му го дал. Но, момчето прво сретнал човек што влечел мртов човек и го тепал, бидејќи му должел пари, а не успеал да му ги врати. Момчето му ги вратило парите, а на мртовецот му направило достоин погреб. И така помагајќи им на сиромашни, момчето ги потрошило парите, но продолжило да патува и да работи. При една средба со еден Арапин, нашле богатство што го чувал смок; па дошле до едно царство во кое царската ќерка никој не ја сакал бидејќи по првата ноќ помината со неа, никој не останувал жив. Момчето се одлучило да ја земе, а поради договорот со Арапинот да не се двојат и сè да делат, тој бил со него. И додека спиеле, Арапинот видел како змија излегувала од устата на царската ќерка, па најпрвин ја убил едната половина, а по неколку месеци, и другата половина од змијата. Момчето станало цар, а приказната завршува со пораката дека „Доброто никогаш не се губи во светот“.

Спространов во приказните пишува и за „Човечката неблагодарност“; за хуманоста и трудољубивоста, за тоа дека ветувањето мора да се исполнува – тоа е една од најголемите човекови особини како што истакнал во приказната „Трите брака и дедо Господ“. Во неколку приказни се возвишуваат умните луѓе. Во нив е нагласено дека без ум човекот не може да има среќа ниту пак убав иднина. За пример ќе ја наведеме приказната „Умот и среќата“ во која е прикажана расправијата меѓу умот и среќата во однос на тоа што е поважно. Умот, за да докаже дека без него нема среќа, го напуштил едно момче, кое било среќно, трудољубиво, добро, па станало неработник кој не знаел што да прави. Тоа се случило и откако нашол богатство, па му го дал на еден патник за да му го даде на царот, поради што патникот бил награден, станал царски министер, кој во знак на благодарност кон момчето, го посвоил, но го криел од царот. По извесно време, кога царот го видел, го направил свој зет. Но, бидејќи бил без ум, царската ќерка не го сакала, па побарала да биде

убиено. Тогаш среќата го замолила умот да се врати оти „Без ум никаква среќа не помага. Ете зошто треба да се учиме на ум и разум“.

Поради умно размислување, еден човек до крајот на животот не видел повеќе мака, откако поминал низ Јововските страдања, како во приказната „Подобро на младост, отколку на старост“. Во неа богатиот човек, кој бил прашан од страна на чуруликата дали сака на младост или на старост да трга маки, со поука од страна на жена си дека полесно е да се истраат маките на младост, отколку на старост, која и така е тешка, човекот ги доживеал страдањата, загуби на најблиските, на имотот, при што постојано велел: „Така рекол Господ“, за на крајот да му биде вратено сè со царски статус.

Спространов, натпреварот, односно надмудрувањето, го применил и меѓу „Вистината и лагата“. Облогот бил меѓу двајца браќа и тоа во вадење очи. Ѓаволот, престорен во свештеник, калуѓер, владика, им дал одговор дека лагата е подобра, дека со неа се служеле и царевите, кнезовите, министрите, односно сите, бидејќи со неа се добивало пари, чест и слава. Лошиот брат му ги извадил очите на добриот, но откако го слушнал разговорот на ѓаволите, си го вратил видот со помош на лековита вода и нашол богатство, кое сакал да го подели со брата си. Но, алчниот и лошиот брат, отишол на местото, каде што се собирале ѓаволите, за да дознае каде има друго богатство, па ѓаволите го откриле и го убиле. Правдата, односно вистината сепак победила.

Евтим Спространов, во својата секојдневна литературна, публицистичка и општествена активност, не ги заборавил најмладите. Неговиот стремеж бил кај децата да го развие чувството за добро и хуманост, да ги упати на правилен однос кон родителите и другарите, да ја развие свеста за труд и просвета, поставувајќи ги над нив умот и мудроста, преку кои човекот ја постигнува среќата и богатството во животот. Приказните на Спространов имаат една цел – да поучуваат. Дидактиката е на прво место, но неговата раскажувачка моќ тоа го прави на доста интересен начин. Тоа се приказни, кои остануваат запаметени кај децата. Преку приказните со автобиографски карактер, тој им порачува на младите никогаш да не го заборават своето родно огниште, каде и да се и што и да се.

Во контекст на македонската детска литература во XIX век, е неминовно да се спомене и името на **Марко Цепенков**¹² – дедо Марко, кој на, условно кажано, индиректен пишувајќи приказни за деца. Во

¹² Марко Цепенков (1829, Прилеп – 1920, Софија) е најплодниот собирач на народни умотворби, етнограф, лингвист, поет, автор на *Автобиографија*, на драмата *Црне војвода*, песни. Објавени се речиси 700 приказни и преданија.

неговиот огромен 10-томен зборник, постојат низа приказни што ги создал Цепенков, но кои ги додал кон народните творби. Поради тоа во македонската наука е прифатена оцената на Блаже Конески дека всушност станува збор за „прозата на Цепенков“, која е клучна за понатамошниот развој на современата македонската проза и на детската литература, бидејќи „Цепенков е нешто повеќе од обичен регистратор на народните умотворби“. За ваквата постапка најдобар пример е долгата фантастична приказна „Силјан Штркот“ во која, на метафоричен начин, е прикажано губењето на идентитетот, преку метаморфозата на Силјан во штрк, со цел да открие кој е, односно да го постигне своето самопронаоѓање. Силјан бил единец, поради што бил гален, неработлив, мрзлив и неодговорен кон своето семејство. Не помагале предупредувањата од страна на татко му, па „ќе те фати некоја клетва од нас“, „моиве зборови од глава ќе те удрат“, но тој само сонувал за градски живот. Талкајќи од село во село, одлучил да оди на ацилак, но по доживеаната несреќа по пат, сите се удавиле во морето, па останал сам во непозната земја, сонувајќи за родната земја, за с. Коњаре. Прилеп, Крушево. Таму ги запознал луѓето штркови, со чија помош ја открил можноста да си го врати човечкиот облик со помош на човечката вода во „малото црпче“. Првата година кога се вратил не успеал, ја истурил водата пред време, но по две-три години патење, тој успешно си го вратил човечкиот облик и побарал прошка од родителите.

Во редот на автори на литература за деца треба да се одбележи и името на **Томо Смиљаниќ-Брадина**¹³, кој напишал една збирка песни и раскази за деца насловена *Смил и босилок* со поднаслов Книга за деца, која не била објавена. Оваа книга, како што бележи Јованка Стојановска-Друговац (2000: 52), тој ја напишал во периодот додека учителувал во своето родно место с. Тресонче во периодот 1906 – 1911 година. Тој во книшката се обратил до читателите, односно до децата:

„Драги дечиња, читајќи ја оваа книшка, некаде се натаживте, некаде израдувавте. Вашето срце ја почувствува и тагата и радоста. Почувствува што е поубавно што е помило. А блазе си му на она срце, кое од мало ќе се научи на добрина!

А кога ја пишував оваа книшка, јас мислев на вашето срце. Мислев да ви дадам книшка што ќе ве заинтересира и ќе ве поучи. Доколку се поучивте на

¹³ Томо Смиљаниќ-Брадина (1888, Тресонче – 1969, Белград) е поет, раскажувач, романиер, драмски писател, есеист, етнограф, географ, фолклорист, историчар, педагог, преведувач, општественик, писател за деца.

нешто поминавте некое време читајќи ги овие интересни раскази, помнете го својот учител кој сака да бидете добри и послушни деца, од кои ќе станат најдобри луѓе (...)“ (Стојановска-Друговац, 2000: 52–53).

Според оцената на Стојановска-Друговац, Брадина е „вешт версификатор и талентиран поет“, кој „пред нас е формиран поет со мелодизиран и деклариран стих, ритмички култивиран и преку т.н. внатрешни рими, фигуративно речит“, а „доброто е етички лајтмотив“ на неговото творештво за деца, односно тој пее со моралистичка теза.

Заклучок

Во македонскиот литературен XIX век ги бележиме првите творби за деца, како од П. Зографски, Ј. Х. К.-Џинот, Г. Прличев, Е. Спространов, М. Цепенков и Т. С. Брадина. Затоа нивните имињата можат да го најдат своето место во историскиот лик на македонската литература за деца, бидејќи како што забележал Миодраг Друговац: „Се чини дека во оваа книжевна област најмалку е сторено за запознавање на нејзиното минато, на нејзините *корени* и *зачетоци*, на нејзината *еволуција* низ времето – сè до појавата на првите повоени основоположници на современата македонска литература за деца“ (1975: 8).

За првите автори на детските творби е заедничко што сите се занимавале со собирање и со запишување на народните умотоврби и сите се занимавале со учителска дејност, освен Цепенков. Нивните творби се морализаторско-дидактички за да го овозможат правилното воспитување на децата, со што во целост одговараат на потребите на времето. Бележито е што секој од нив се определувал повеќе за определен жанр, како на пример Ј. Х. К.-Џинот за драмски творби, Г. Прличев – за песни, додека Е. Спространов – за приказни. Пред нас се отворени предизвиците за уште нови истражувања, како на пример за можното утврдување на Цепенковите лични приказни во корпусот од 700 забележани, како и можноста за досега сè уште некои неоткриени творби. Сепак, нивните творби со право ни ја даваат можноста во нив да го најдеме зачетокот и да ги поставиме како зародиш на детската литература, кој ни овозможува да го согледаме континуираниот развој на македонската детска литература.

Литература/References

- Цепенков, К. Марко. (1982). *Светот на приказните*. Приредил Кирил Пенушлиски. Скопје: Мисла [Cepenkov, Marko. (1982). *The World of Stories*. Selection of texts by Kiril Penushliski. Skopje: Misla]. (In Macedonian.)
- Друговац, Миодраг. (1975). *Македонски писатели за деца*. Скопје: Македонска книга [Drugovac, Miodrag. (1975). *The Macedonian writers for children*. Skopje: Makedonska kniga]. (In Macedonian.)
- Џинот, Хаџи Константинов, Јордан. (1987). *Избрани страници*. Приредил Блаже Конески. Скопје: Мисла [Џинот, Haџи Konstantinov, Jordan. (1987). *Selected pages*. Skopje: Misla]. (In Macedonian.)
- Китевски, Марко. (1982). *Злата чаша*. Скопје: НИО "Студентски збор" [Kitevski, Marko. (1982). *The gold glass*. Skopje: NIO "Studentski zbor"]. (In Macedonian.)
- Kokjara, Đuzep. (1984). Folklor kao orude politike i nacionalnog dostojanstva u romantizmu. U: *Istorija folkloru u Evropi* [Folklore as an Instrument of Politics and National Dignity in Romantic Period. In: *History of Folklore in Europe*]. Beograd: Prosveta. (In Serbian.)
- Миладинов, Константин. (1980). *Избор. Избор и предговор Гане Тодоровски*. Скопје: Мисла [Miladinov, Konstantin. (1980). *Selected works*. Selection and introduction by Gane Todorovski. Skopje: Misla]. (In Macedonian.)
- Миронска-Христовска, Валентина. (2004). *Литературното дело на Евтим Спространов*. Скопје: Институт за македонска литература [Mironska-Hristovska, Valentina. (2004). *The Literary Work of Evrim Sprostarnov*. Skopje: Institut za makedonska literature]. (In Macedonian.)
- Миронска-Христовска, Валентина. (2005). *Просветителството во Македонија*. Скопје: Институт за македонска литература [Mironska-Hristovska, Valentina. (2005). *The Enlightenment in Macedonia*. Skopje: Institut za makedonska literature]. (In Macedonian.)
- Пенушлиски, Кирил. (1981). *Македонски фолклор*. Скопје: Мисла [Penušliski, Kiril. (1981). *Macedonian Folklore*. Skopje: Misla]. (In Macedonian.)
- Пенушлиски, Кирил. (1988). *Одбрани фолклористички трудови*. Скопје: Македонска книга [Penušliski, Kiril. (1988). *Selected folklore works*. Skopje: Makedonska kniga]. (In Macedonian.)
- Поленаковиќ, Харалампие. (2007). *Избрани дела 5*. Скопје: Култура [Polenakovič, Haralampie. (2007). *Selected works 5*. Skopje: Kultura]. (In Macedonian.)
- Прличев, Григор. (1993). *Водач ме праќа татковината. Избор, поговор и коментари Наум Целакоски*. Скопје: Матица македонска [Prličev, Grigor. (1993). *A Guide Sends Me the Homeland. Selection of texts, discussion and commentary by Naum Celakoski*. Skopje: Matica makedonska]. (In Macedonian.)
- Прокопиев, Александар. (1997). *Патувањата на сказната*. Скопје: Магор [Prokopiev, Aleksandar. (1997). *The Journeys of the Fairytale*. Skopje: Magor]. (In Macedonian.)
- Проп, Владимир. (1982). *Морфологија бајке*. Београд: Просвета [Prop, Vladimir. (1982). *Fairytale Morphology*. Beograd: Prosveta]. (In Serbian.)

- Risojević, Ranko. (2019). *Literatura za decu mora biti izvan prolaznosti vremena* [*Children's literature must be beyond the passage of time*]. Available at: <https://www.subotica.info/2019/09/25/20ranko.risojevic-literatura-za-decu-mora-biti-izvan-prolaznosti-vremena>
- Саздов, Томе. (1970). *Преглед на македонската народна проза*. Скопје: Култура [Sazdov, Tome. (1970). *Review of Macedonian Folk Prose*. Скопје: Kultura] (In Macedonian.)
- Спростарновъ, Евтим. (1896). *Честити*. Софиа [Sprostranov, Evtim. (1896). *Čestiti*. Sofia]. (In Bulgarian.)
- Спростарнов, Евтим. (1904-1905). *Дѣтска забава 1-10*. Софиа [Sprostranov, Evtim. (1904-1905). *Children's Amusement*. Sofia. (In Bulgarian.)
- Спространовъ, Евтим. (1904). *Китка*. Сѣрѣ. [Sprostranov, Evtim. (1904). *Kitka. Serres*]. (In Bulgarian.)
- Спространовъ, Евтим. (1904). *Почивка*. Софиа [Sprostranov, Evtim. (1904). *Rest*. Sofia]. (In Bulgarian.)
- Спространовъ, Евтим. (1902). *Приказки за дѣца*. Софиа [Sprostranov, Evtim. (1896). *Fairytales for Children*. Sofia]. (In Bulgarian.)
- Спространовъ, Евтим. (1896). *Разкази за дѣца*. Пловдивъ: Печатница на Хр. Дановъ [Sprostranov, Evtim. (1896). *Stories for Children*. Plovdiv: Pečatnica na Хr. Danov]. (In Bulgarian.)
- Стојановска-Друговац, Јованка. (2000). *Байка на животот*. Скопје: Институт за македонска литература [Stojanovska-Drugovac, Jovanka. (2000). *A Fairytale of Life*. Скопје: Institut za makedonska literatura]. (In Macedonian.)
- Тодоровски, Гане. (2004). *Книга за Џинот*. Скопје: Штрк [Todorovski, Gane. (2004). *A book about Ćinot*. Скопје: Štrk]. (In Macedonian.)
- Тодоровски, Гане. (2002). *Книга за Прличев*. Скопје: Штрк [Todorovski, Gane. (2000). *A book about Prlichev*. Скопје: Štrk]. (In Macedonian.)
- Тушевски, Ванчо. (2000). *Поетика и реторика на новата македонска книжевност – XIX век*. Скопје: Менора [Tuševski, Vančo. (2000). *Poetics and Rhetoric of the New Macedonian Literature – XIX Century*. Скопје: Menora]. (In Macedonian.)
- Vuković, Novo. *Uvod u književnost za djecu i omladinu* [*Introduction to children and youth's literature*]. Podgorica: Unireks. (In Serbian.)